

Luthers omgang met en vertaling van de Bijbel

*Lezing van dr. N.A. Riemersma
op vrijdag 27 oktober 2017
in de Abdijkerk, Den Haag-Zuidwest*

Eerste kennismaking met de Bijbel

In de kloosters en juist ook in die van de Augustijner Eremietenorde, waarin Luther (1483-1546) in 1505 intrad, nam de lezing van de Bijbel een grote plaats in. Na zijn opname als novice kreeg Luther de opdracht de Bijbel, het Woord van God, 'ijverig te lezen, aandachtig te luisteren en naarstig te bestuderen' (een orderegel uit 1287).

Dat was niet de eerste keer dat hij een Bijbel zag. Al eerder, en wel toen hij aan de universiteit in de zgn. faculteit van de vrije kunsten studeerde (1501-1505), had hij in de universiteitsbibliotheek in Erfurt, beter gezegd in de librije, d.i. de leeszaal, een exemplaar van de Latijnse Bijbel, de Vulgaat, die daar aan de ketting lag (om diefstal te voorkomen), gezien. En u moet weten, dat in het studentenverblijf (hospitium) iedere dag bij de aanvang van de maaltijd een hoofdstuk uit de Bijbel werd gelezen.

Vóór zijn studie in Erfurt was Luther alleen in aanraking gekomen met *postillen*; dat zijn boeken waarin de liturgisch vastgestelde zondagse en wekelijkse schriftlezingen stonden, die voorzien waren van zgn. *glossen* (= korte verklaringen, uitleggingen, toelichtingen), die op een gegeven moment vanuit het Latijn in het Duits vertaald werden. Men had dus eigenlijk aan zo'n boek, zo'n postille, genoeg, omdat alles er in stond wat nodig was voor de diensten op zondag, door de week en op de heiligendagen.

Maar dat betekende niet dat hij al niet veel eerder met de bijbelse verhalen in aanraking was gekomen. Dat was vooral gebeurd op school en in de kerk. Op twaalfjarige leeftijd ging de jonge Luther naar Maagdenburg naar de kathedrale school, waar hij les kreeg van de 'Broeders des gemenen Levens' (Moderne Devotie)¹ die grote waarde hechten aan kennis van de Bijbel in de volkstaal. In die periode kocht hij zo'n postille.

¹ *Moderne Devotie* is een spirituele beweging waarvan Geert Grote de grondlegger was, die verlangde terug te keren naar de kerk van de eerste

Kritische toetsing van het geloof

Na zijn priesterwijding in 1507, twee jaar na zijn intrede in het klooster – Luther is dan dus 24 jaar – werd hij ingeschreven in het *studium generale*² van zijn orde, de theologische hogeschool, die verbonden was aan het klooster van Erfurt, waar hij dogmatische lessen volgde als ook bijbelcolleges, waarbij de algemeen gebruikte exegetische handboeken bestudeerd werden: de *Glossa Ordinaria*³, de *Glossa Interlinearis*⁴ en de *Postillae perpetuae in universam Sanctam Scripturam* van Nicolaas van Lyra (1270-1349), het eerste gedrukte bijbelcommentaar.

eeuwen. Centraal stond daarin de radicale navolging van Christus die gevoed moest worden door lezing van de Schrift en studie van de kerkvaders.

² *Studium generale*: reeks colleges voor studenten van alle faculteiten over onderwerpen van algemeen belang.

³ De *Glossa Ordinaria* is een populaire tekst uit de Middeleeuwen (14^e eeuw). Hij bestaat uit de bijbeltekst voorzien van marginale (kantlijn) en interlineaire (tussen de regels) glossen.

⁴ De *Glossa Interlinearis* is de andere populaire middeleeuwse tekst. Hij bestaat uit de bijbeltekst voorzien van glossen tussen de regels.

Hij stond spoedig bekend om zijn exacte bijbelkennis. Luther liet weten dat hij ook niets liever deed dan in de Schrift studeren. In Erfurt leerde hij dat het christelijk geloof alleen gebaseerd mag worden op de canonieke boeken van de Heilige Schrift en dat alle andere geschriften kritisch moeten worden gezien. Dat ging hij dan ook steeds meer doen: de theologische thema's, in het bijzonder rond de boetedoening (*metanoia* als 'verandering van gemoed', die slechts mogelijk is door de genade) op zijn schriftuurlijke gehalte toetsen.

Daarnaast kwam Luther steeds meer onder invloed van Augustinus voor wie de theologie niet uit abstracte waarheden bestaat, maar uit goddelijke werkelijkheden die hij persoonlijk beleefde. De verhouding van de lezer met de Schrift werd door Luther dan ook beleefd als een persoonlijke relatie tussen God en mens.

Hoogleraar bijbelse exegese

In 1511 gaat Luther opnieuw naar Wittenberg, waar de generaalvicaris van zijn orde, Johann von Staupitz, hem dwong om op achtentwintigjarige leeftijd – voor een promovendus zeer jong, als je bedenkt dat in Erfurt niemand beneden de 50 jaar doctor in de theologie mocht worden – te promoveren, waarna hij zijn chef zou kunnen opvolgen op de leerstoel bijbelse exegese. De kosten daarvoor: fl. 50,=, teveel voor het klooster, werden betaald door de keurvorst Frederik de Wijze. Deze liet vastleggen dat Luther 'voor de duur van zijn leven' de *lectura in biblia* (bijbelwetenschap) in Wittenberg zou waarnemen. Na zijn promotie wist hij zich 'een gezworen doctor der heilige Schrift'. Daarna ging hij college in de Bijbel geven op de manier waarop dat aan alle middeleeuwse universiteiten gebeurde. In de praktijk werden ze door de dogmatische *Sententiae*⁵ van Petrus

⁵ De *Sententiae* bestaat uit vier delen en is het theologisch handboek bij uitstek van de 13e tot de 16e eeuw. Elke vraag of thesis wordt gevolgd door benoeming van argumenten vóór en tegen, en een eigen beargumenteerd

Lombardus (1100-1160) overwoekerd. Luther was evenwel de eerste hoogleraar die niets anders deed dan ook echt bijbelse exegeese geven. Dat begon voor het eerst op 16 augustus 1513 's morgens om 7.00 uur. Hij gaf twee uur per week college.

Psalmen

Zijn keuze was op de Psalmen gevallen, een tekst uitermate bekend bij de studenten en bij de hoogleraar, door de dagelijks omgang bij het *officium*, het breviergebed/de getijden. Hij had het psalmboek laten drukken met veel wit tussen de regels (*interlinearis*) en aan de randen (*marginalis*) voor aantekeningen van de studenten. Dit glosseren, een tekst van glossen voorzien, was een zeer oude methode in de uitlegkunde. Glossen vormden een exegetisch en kritisch commentaar dat bij de tekst gevoegd wordt. Luther schreef ze eerst in klad, daarna in het net, met een zeer fijne pen, en veel afkortingen, zodat de tekst slechts met een loep te lezen is. De interlineaire glossen, dus de glossen tussen de regels, betroffen de juiste betekenis van de woorden, de marginale glossen, de glossen die in de rand geschreven werden, gaven de meningen weer van kerkvaders en de traditie. Deze oeroude traditie had in de loop der eeuwen een tamelijk vaststaand organisch geheel geschapen. Rondom de tekst is een standaardexegeese ontstaan. Het hart werd gevormd door de *Glossa Ordinaria* en *Glossa Interlinearis*, aangevuld door de *Postilla* van Nicolaas van Lyra. Toen de boekdrukkunst werd uitgevonden (rond 1450), hield men aan deze methode vast. Zo verscheen in 1498 de Bazeler Bijbel, zes grote folianten bijbeltekst met glossen. Boven de tekst werd daar de *Glossa Interlinearis* gedrukt, links de *Glossa Ordinaria*, rechts die van Lyra, en onderaan de bladzijde die van nog twee andere geleerden.

antwoord. Petrus Lombardus is degene die het aantal sacramenten op zeven heeft gesteld.

Luther heeft uit deze *Fundgrube* geput, maar na enkele jaren gaf hij deze methode op. In zijn dictaten kan men zien dat hij steeds minder aandacht gaat besteden aan de traditionele glossen, maar steeds ruimte geeft aan de zgn. *scholiën*, kleine studies over een bepaald woord of gedeelte van de te behandelen stof, een uitleg van de belangrijkste zinnen van de perikoop, die na de glossen op zelfstandige wijze gedicteerd wordt. Deze scholiën zijn meer van bijbels-theologische, dogmatische aard, en dragen ook een meer persoonlijk stempel van de docent. Ze werden in een afzonderlijk dictaatcahier opgeschreven. Van dat eerste college over de Psalmen is ook dit handschrift van de scholiën bewaard gebleven (het zgn. *Dresdner Psalter*). In deze tijd kende Luther nog nauwelijks een woord Hebreeuws of Grieks. Hij beschouwde de tekst van de Latijnse bijbelvertaling van Hieronymus (= de Vulgaat) als geïnspireerd.

**Lezing van de Psalmen:
christologisch (Christus) en tropologisch (gelovige)**

Bij de vraag hoe men de psalmen moest lezen, volgde hij vooral Augustinus en Johann Faber (1478-1541). Hij volgde hen in de overdrachtelijke uitleg, waarbij zoveel mogelijk psalmwoorden op Christus betrokken werden. Er is wel een oorspronkelijke, historisch-letterlijke betekenis, maar deze is voor de christelijke kerk van geen betekenis. De kunst is om duidelijk te maken waar Christus spreekt naar zijn menselijke en waar naar zijn goddelijke natuur. Zo las hij heel de Schrift: als het levend Woord van de gekruisigde en opgestane Christus. Christus is de inhoud van de Schrift. Vandaar dat je kunt zeggen dat *sola scriptura* hetzelfde is als *solus Christus* en dat is weer hetzelfde als *sola gratia* en *sola fide*.

Luther hanteert de viervoudige zin van de Schrift: *sensus literalis*, *sensus allegoricus*, *sensus tropologicus/moralis* en de

sensus anagogicus (met dien verstande dat hij uitging van een tweevoudige letterlijke betekenis⁶):

‘De letterlijke betekenis leert wat er gebeurd is,
de allegorische betekenis leert wat je moet geloven,
de morele (tropologische) betekenis leert wat je moet doen,
en de anagogische betekenis wat je mag verwachten.’

De letterlijk-profetisch, christologische zin vormt bij hem het uitgangspunt, maar de tropologische zin is datgene waar het voor ons op aankomt. En daaruit vloeien de andere twee voort, want wat in Christus voor de gelovige geldt, mag worden toegepast op de kerk en het geldt voor eeuwig. ‘Dit is het wonder van God, als het ons gegeven wordt, de woorden van de Schrift zo te horen en te lezen alsof men ze van God zelf tot zich persoonlijk gericht hoort.’ Dat maakt duidelijk dat het hem feitelijk gaat om de combinatie van letterlijk-profetische, dus christologische, én tropologische zin, en die twee zijn één. Anders gezegd, ‘niemand verstaat een Schriftwoord werkelijk, als zijn ziel niet gelijkvormig is aan de innerlijke beweging van hetgeen hij leest, zodat hij diep van binnen voelt wat hij met zijn ogen leest en uitroept: ‘Ja, werkelijk, zo is het!’” Gods openbaring bestaat niet hierin dat Hij de mens bovennatuurlijke kennis deelachtig doet worden, zij bestaat hierin dat Hij aan de mens zijn persoonlijke wil bekend maakt in de Schrift en door dit medium gemeenschap met hem sticht. De Bijbel is geen verzameling geloofswaarheden, maar een levend boek waarin God zich hier en nu wendt tot de enkeling, waarin Hij zijn oordeel over hem uitspreekt en hem zijn genade aanbiedt en een mens om antwoord vraagt.

⁶ Luther gaat mee met Faber Stapulensis (1455-1536) die in zijn psalmencommentaar uitgaat van een tweevoudig letterlijke betekenis (duplex sensus literalis): een letterlijk-historische en een letterlijk-profetische betekenis.

Colleges over de nieuwtestamentische brieven

Na zijn college over de Psalmen begon hij in 1515 aan de brief aan de Romeinen, zo weten we, omdat we over het originele handschrift van Luther van dat collegedictaat beschikken als ook over dictaten van studenten van dat college. De toon van dat college is informeel, warmer en persoonlijker in vergelijking met zijn college over de Psalmen. Hij houdt zich nog wel aan de traditie van de uitleg in glossen en scholiën, maar hij komt ook tot een meer levende confrontatie met de tekst. Theologische belangrijke gedeelten krijgen een uitvoerige behandeling. Luther verwerkt een zelf doorleefde theologie in zijn uitleg.

Dan moet u weten dat in februari 1516 de Griekse tekstuitgave van het Nieuwe Testament met Latijnse vertaling en aantekeningen van Erasmus verscheen: zijn 'Novum instrumentum omne', waar Luther vervolgens gebruik van gaat maken, zoals blijkt uit zijn behandeling van hoofdstuk 9 van de Romeinenbrief. Wat hij steeds meer begint te ontdekken, is dat de Vulgaat de Hebreeuwse tekst op verschillende plaatsen verkeerd vertaalt, dat hij zich om Paulus goed te verstaan zich op

de oorspronkelijke taal moet richten. Maar goed vertalen is nog wat anders dan hem goed verstaan, zo zegt hij over en tegen de humanisten. Je ziet dan dat hij zich een steeds vrijere positie ten opzichte van de tekst durft te veroorloven. En wat je ook ziet in zijn fenomenale bijbelkennis. Die blijkt uit zo'n 1600 citaten uit andere bijbelboeken die hij meestal uit het hoofd citeert.

Daarna behandelt hij van oktober 1516 tot maart 1517 de brief aan de Galaten, zo weten we van een collegedictaat van een student. Zijn eigen dictaat is niet bewaard gebleven.

De laatste nieuwtestamentische brief die Luther in deze begintijd van zijn professoraat behandelde, en wel van voorjaar 1517 tot voorjaar 1518, was de brief aan de Hebreëen. Zijn college kennen we alleen van collegedictaten van studenten. Het is de tijd – denk aan 31 oktober 1517! – dat Luther in het openbaar begint op te treden, maar van dat alles klinkt – opmerkelijk! – niets door op college! De middeleeuwse methodiek van exegese heeft hij intussen helemaal losgelaten. Hij wijst op eigenaardige Hebreeuwse of Griekse constructies, maakt opmerkingen bij onduidelijke teksten en heeft meer aandacht dan vroeger voor grammaticale vragen. Voor het eerst vat hij hier de verhouding tussen God en mens, waarvoor de scholastiek vele trappen en onderscheiden begrippen kende, in een woord samen: geloof. Het is dat geloof – en niet het sacrament – dat zalig maakt. En meer nog dan vroeger wordt de relatie tussen Woord en geloof gelegd: geloof is vertrouwen in het Woord van God. Het ontstaat als God ons de oren opent voor het evangelie. 'De oren zijn dus het enige orgaan van de christenmens, aangezien hij niet door de werken van enig ander lichaamsdeel, maar alleen door het geloof gerechtvaardigd is en als christen mag gelden.'

En dan begint Luther in 1518 opnieuw met het uitleggen van de Psalmen. Hij meent dat hij na zijn uitleg van de Romeinenbrief, de Galatenbrief en de Hebreëenbrief de Psalmen nog beter kan uitleggen. Luther laat de allegorische verklaring achter zich, hij wil de psalmen nu 'geestelijk' begrijpen. En dat geestelijk

verstaan zoekt hij niet achter de letter, maar in de letter. Hij tracht door de letter tot de inhoud te komen, dat wil zeggen, tot de auteur, en zo tot de Geest, en daarmee tot het hart van God.

Hebreeuws en Grieks

Intussen had Luther zich steeds meer met de grondtalen beziggehouden: Hebreeuws en Grieks. Zijn kennismaking met het Hebreeuws dateert uit 1509, toen hij de eerste in Duitsland verscheen Hebreeuwse grammatica in handen kreeg: 'De Rudimentis hebraicis' van Johannes Reuchlin (1455-1536). Hij maakte in zijn Vulgaat een aantekening waar Reuchlin een tekst besprak.

Hij heeft zich eerst nog verzet tegen de gedachte dat het OT beter is te verstaan vanuit de grondtaal, omdat die te zeer zou kunnen leiden tot een grammaticaal-historische, en niet tot een profetisch-christologische uitleg. Maar dat veranderde, toen hij steeds meer de onbetrouwbaarheid van de Vulgaat ontdekte.

'De talen – zo zei Luther – zijn de schede, waarin het Woord des Geestes is gestoken.' Maar Luther ging zich pas echt in het Hebreeuws verdiepen, toen er in Wittenberg door zijn bemiddeling een hoogleraar Hebreeuws werd benoemd. Met de eerste twee was men niet gelukkig, wel met de derde die in 1521 kwam: Matthias Aurogallus.

In 1517 gaf Luther een boekje uit over de boetepsalmen waarin we zijn eerste poging tot bijbelvertaling vinden. Een jaar te voren was de eerste uitgave van het volledige psalmboek in het Hebreeuws in Duitsland verschenen. Hij kreeg daarvan een exemplaar. Toen hij in 1518 dus voor de tweede keer de Psalmen op college behandelde kon hij al aardig met het Hebreeuws overweg. Hij was op dat gebied een *selfmade* man. Hij trachtte door te dringen in het Hebreeuwse taaleigen. Hij zegt van het Hebreeuws dat deze taal eenvoudig is en tegelijk majesteitelijk en heerlijk, simpel, en van weinig woorden, maar er steekt veel achter.

In het Grieks kreeg hij wel les, en wel van zijn vriend, Johann Lang, hoogleraar Grieks in Wittenberg. Pas in 1518 ging hij zich serieus op de studie van het Grieks toeleggen, toen Philipp Melanchton (1497-1560) op aanbeveling van zijn oom Johann Reuchlin hoogleraar Grieks werd. Er ontstond in die tijd steeds meer kritiek op de Vulgaat als zijnde niet in overeenstemming met de Griekse brontekst. Luther ging steeds meer gebruik maken van de lexicografische en grammaticale hulpmiddelen van de humanisten en van hun tekstuitgaven. Maar er moest meer gebeuren dan het verstandelijk begrijpen van de tekst zoals de humanisten deden. Het echte verstaan kan pas door verlichting van de Heilige Geest.

Bijbelvertalen

Als ik iets vertel over Luther en zijn vertaling van de Bijbel, dan moet ik beginnen met te zeggen dat de Latijnse vertaling van Hieronymus (= de Vulgaat), de authentieke Bijbel was. Daarop was ook de hele theologie gebouwd. Afwijkende vertalingen kunnen dan ook onoverzienbare gevolgen hebben voor de kerkelijke leer. Er waren wel vertalingen in de landstaal, maar die waren altijd van de Vulgaat. Maar lekenbijbels werden niet erg gewenst. De Bijbel moet immers geheel anders verstaan worden dan de tekst luidt. De kerk verbood het vertalen van de

Bijbel niet, maar deed wel alles om het tegen te gaan. Maar in 1485 ging er wel een edict uit waarbij de uitgave van niet kerkelijk goedgekeurde Duitse bijbelvertalingen verboden werden. In 1521 op de Wartburg kwam hij steeds meer tot het gevoelen om de Bijbel in het Duits te vertalen, zodat de christenen zelf tot de Schrift kunnen gaan, omdat daarin God woont. Hij is eerst van plan om met het OT te beginnen, maar begint dan toch met het NT. En dat meldt hij dan ook aan Johann Lang die zelf bezig was met een vertaling van het Matteüsevangelie. Dat leek hem ook makkelijker, ook al omdat hij hierbij op het werk van Erasmus kon bouwen, die in 1519 zijn tekstuutgave in tweede, geheel herziene druk had doen verschijnen. Luther heeft het hele NT in twaalf weken in het Duits overgezet! Uitgangspunt was de Griekse tekst, maar Luther had ook twee Latijnse vertalingen voor zich: die van Erasmus en de Vulgaat, en er is discussie of hij ook van andere Duitse bijbelvertalingen gebruik heeft gemaakt. Maar hij is in elk geval beïnvloed door Duitse perikopenboeken, waarvan een groot deel van het NT voorkwam in vertalingen. Dan moet u weten dat er nog geen eenheidstaal bestond. De vertaling was in het Opperduits, de taal van de kanselarij. Luther heeft met zijn taalgevoel een verbinding gelegd tussen deze officiële taal en de taal van het volk. Deze vertaling heeft zelf ook grote invloed gehad op de ontwikkeling van het Hoogduits. Het ging Luther erom dat eenvoudige mensen het evangelie zouden verstaan. Hij wilde hun taal spreken. In zijn ‘Zendbrief over het vertalen’⁷ (1530) legt hij daarover rekenschap af. De middeleeuwen zagen het als hun plicht om zoveel woord voor woord over te zetten, vrezend anders te kort te doen aan de Vulgaat. Hoe letterlijker, hoe beter. Maar Luther was daar anders over gaan denken. Een vertaler moet zich vrij bewegen in zijn eigen taal, hij mag geen

⁷ ‘Sendbrief vom Dolmetschen’, vertaald door J.P. Boedermaker, ‘Zendbrief over het vertalen’, in T. Naaijkens e.a. (red), *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*, Nijmegen 2010, 15-23.

gevangene zijn van de tekst. Het levende van de tekst kan alleen worden weergegeven in een vrije overzetting. Hij wil in en door de vertaling het levende Woord van God laten klinken. Door dit boek wil God tot ons spreken.

In 1522 neemt hij samen met Melanchton vanwege het Grieks en de hofprediker Spalatinus vanwege het Duits het hele NT nog een keer door: ze zagen hun werk als 'bijvijlen'. Daarna – in mei 1522 gaat het naar de drukker. Op 25 september stuurt hij het dan naar de slotbewaarder van de Wartburg, waarna deze eerste editie de *Septemberbibel* wordt genoemd.

Wat opvalt, zijn de platen die alleen maar voorkomen in het boek Openbaring, dat op mensen van die tijd een grote indruk maakte. De tijd werd ook als apocalyptisch ervaren en de paus werd door Luther als de antichrist gezien.

Wat ook opvalt is dat de vertaling van kanttekeningen wordt voorzien. Aan de binnenkant vindt men de parallelle plaatsen, de buitenrand bevat verklaringen van uiteenlopende aard. Er bestond nog geen indeling in verzen, wel in hoofdstukken, maar Luther verdeelde de hoofdstukken in paragrafen. De oplage (3000 exemplaren) was snel uitverkocht. In december kwam al een tweede druk uit, waarin al weer tal van correcties zijn aangebracht: drukfouten, maar ook verbeteringen in woordkeus en stijl. In 1530 is de uitgave geheel herzien. Tussen 1522 en 1546, Luthers sterfjaar, verschenen er 22 afzonderlijke uitgaven van het NT, alleen al in Wittenberg, buiten deze stad meer dan 100. De totale oplage moet zeker enkele honderdduizenden hebben gekend. Ongehoord voor die tijd.

Canon van het NT

Luther vertaalde niet alleen, maar liet aan de verschillende bijbelboeken een kortere of langere voorrede voorafgaan. Dat deden eerder ook Hieronymus en Nicolaas van Lyra al. Maar hij doet het anders. Hij spreekt vrijmoedig en persoonlijk over de centrale inhoud en vraagt naar hun evangelisch gehalte. En hij

vroeg zich af welke boeken tot het NT gerekend moesten worden, niet vreemd als je vraagt naar hun evangelisch gehalte, maar daar bestond ook geen eenstemmigheid over, i.h.b. niet over de Hebreënbrief, die van Jacobus en Judas en de Openbaring. Die vond hij ook niet in overeenstemming met de evangelische waarheid. Hij liet ze wel staan, maar zette ze aan het eind van het NT en scheidde ze in de inhoudsopgave van de anderen en de nummering liet hij niet doorlopen. In de voorredes verklaarde hij zijn handelwijze. Zijn redenering t.a.v. de Jacobusbrief is, vermoed ik, wel het meest bekend: (1) de eerste christenen betwijfelden al zijn canoniciteit, (2) hij hield de brief niet voor apostolisch, en (3) de wet wordt er te zeer in vooropgezet. Deze brief noemt hij dan ook 'een strooien brief'.

Luther zet niet alleen bijbelboeken achteraan, maar hij zet ook bijbelboeken voorop: het Johannesevangelie, de Romeinenbrief, de Galatenbrief, de brief aan de Efeziërs en de eerste Petrusbrief. Die vormen de echte kern en zijn het merg van het NT. 'Op meesterlijke wijze wordt hierin uiteengezet hoe het geloof in Christus zonde, dood en hel overwint en ons leven, gerechtigheid en zaligheid schenkt.' Luther heeft minder met de werken van Christus, verreweg het meest met zijn prediking. Het criterium was steeds: of Christus en zijn aanbod van genade er wel duidelijk genoeg in naar voren komen.

Het Oude Testament

Direct na de verschijning van de vertaling van het NT is hij aan het OT begonnen, met dit verschil dat hij het NT binnen 12 *weken* vertaalde, en de vertaling van het OT 12 *jaar* duurde. Dat deed hij vanuit het Hebreeuws, en niet vanuit het Grieks van de LXX. Daarbij maakte hij gebruik van de commentaren van Nicolaas van Lyra en van de Hebreeuwse grammatica en woordenboek van de eerder genoemde Reuchlin. Ook hier geldt: het gaat niet om de letter, maar om de geest van de tekst. Maar hij vond het moeilijker om de schrijvers van het OT Duits te laten spreken

dan de schrijvers van het NT. Het werk vorderde dan ook een stuk langzamer dan bij het NT. Begin november 1522 was het eerste deel van de Pentateuch (= de eerste vijf boeken van Mozes) gereed ondanks problemen rond vertaling van lichaamsdelen van dieren en namen van vogels (in Leviticus). Begin 1523 was het hele, eerste deel van het OT klaar. En ook hier wordt de vertaling ingeleid door een voorrede. Daarin behandelde hij uitgebreid de verhouding OT-NT, en dus de verhouding tussen Christus en de wet.

Gedurende 1524 bleef Luther elk vrij ogenblik werken aan de vertaling van het OT. In 1524 verscheen het tweede deel van zijn vertaling: Jozua t/m Ester. Hij vertaalde eerst zo letterlijk mogelijk, daarna werkte hij het om in beter Duits. Dit eerste en tweede deel beleefde ook vele herdrukken, zowel in Wittenberg als ook in Bazel en Augsburg. De belangstelling voor het OT was nog groter dan voor het NT. Niet onlogisch, omdat men het door evangelie- en epistelboeken het NT ook beter kende.

Dan begint hij in Job. Niet alleen de grondtekst is moeilijk, maar hij vindt het ook niet eenvoudig om dat goed in het Duits te vertalen. Soms zaten ze weken op een woord te broeden. Dan volgen de Psalmen. Die gaan hem een stuk beter af. Maar het luisterde hier nauwer, omdat het hier wel om het gebedenboek van de kerk gaat. Hij heeft hier sterk het voorlezen van deze poëtische tekst voor ogen.

Nog in 1524 komt het derde deel van de pers: Job, Psalmen, Spreuken, Prediker en Hooglied. Van de Psalmen kwam ook nog een afzonderlijke uitgave, dat nadien nog 12 maal werd herdrukt. In 1528 kwam er nog weer een verbeterde editie in: *New Deutsch Psalter*. Maar ook daarna bleef hij met het psalter bezig, zoals blijkt uit zijn versie van die laatste druk die het *Kunheimpsalter* is genoemd, omdat zijn schoonzoon Erhart van Kunheim het later heeft geërfd. Het staat vol met aantekeningen van Luther. Het psalmboek is door heel zijn leven heen dan ook het meest directe

Woord van God voor Luther geweest. Voor hem zijn de Psalmen de samenvatting van heel de Bijbel.

In de inhoudsopgave van het derde deel staan ook de profeten al genoemd, maar het is hem niet gelukt om die ook al compleet te vertalen. De spanningen waren groot in die tijd, in het bijzonder in de 1525-1530, waardoor dat niet is gelukt: de moeilijkheden met de dwepers, de boerenopstand, de discussie met Erasmus, de avondmaalsstrijd, de kerkvisitatie en de rijksdag van Worms. Hij was er wel mee bezig, want in 1524-1526 gaf hij college over de kleine profeten en in 1527 begon hij met Jesaja (t/m 1530). Nu komen er afzonderlijke uitgaven, eerst van Jona en Habakuk, en dan van Zacharia en Jesaja. In 1529 houdt hij zich met Daniël bezig en als hij naar Coburg vertrekt dan is hij daar bezig met eerst Jeremia en dan, als hij terug is, met Ezechiël. Begin 1532 komt dan het laatste deel van de pers, met een voorrede op de profeten en op elk boek afzonderlijk een inleiding.

Wat opvalt, is dat Luther groot voorstander was om in teamverband te werken aan een vertaling. Voor de avondmaaltijd verzamelde hij geleerden om hem heen om zijn bijbelvertaling te herzien: Melanchton, Bugenhagen, Jonas, Cruciger, Aurogallus en Röser. Deze groep noemde hij het 'Sanhedrin'. Iedereen had tevoren de tekst voorbereid. Dat gebeurde niet alleen om de revisie van de bijbelvertaling die in de jaren 1539-1541 plaatsvindt, maar al eerder in 1531 om de psalmen te herzien en in 1534 voor een volledige uitgave van de Bijbel. Die gesprekken zijn zelfs bijna letterlijk genoteerd door Georg Röser, zodat je goed kunt zien hoe men tot een vertaling is gekomen.

Luthervertaling

In de herfst van 1534 verschijnt dan de complete bijbelvertaling van Luther, met daarin 124 illustraties ondertekend door MS, maar nog altijd is niet duidelijk wie achter dat monogram schuilgaat. Is het Lucas Cranach, Luthers vriend en

portretschilder? Een aantal apocriefen (Judith, Wijsheid van Salomo, Tobias, Jezus Sirach, Baruch, Makkabeeën, Toevoegingen op Ester en Toevoegingen op Daniël) krijgen een eigen plaats na het OT met eigen titel: *Apocryfen*. Ze worden ook niet doorgenummerd. Het geheel bestaat nu uit zes delen:

apocriefen, Nieuwe Testament.

Er zijn bij de uitgever Hans Lufft tot Luthers dood 13 nieuwe drukken van deze bijbelvertaling verschenen, ieder jaar één. Ook buiten Witten-

berg werd deze vertaling gedrukt: 253 uitgaven zijn bekend. Men trok zich niets aan van auteursrecht. Men schat dat gedurende Luthers leven een half miljoen bijbels en bijbeldelen zijn verspreid. Zelf verdiende hij daar niets aan, het waren de drukkers die er rijk van werden. In elke druk werden wel weer verbeteringen aangebracht. In 1541 verscheen een geheel herziene editie, met een nieuwe titelpagina. Daarvoor kwam de commissie weer bij elkaar vanaf 1539. Belangrijke teksten werden op een bijzondere wijze gedrukt, zodat de lezer ze makkelijk kan vinden. Dat geldt ook voor oudtestamentische citaten in het NT. In 1543 en in 1545 verschenen er dan weer nieuwe uitgaven. Het mag duidelijk zijn, Luther bleef tot de laatste dag van zijn leven bezig met zijn vertaling.

Luthers Schriftbeschouwing

(1) Zowel in zijn exegese als in zijn vertaling was steeds zijn drijfveer om ieder bijbelboek als een geheel te verstaan, en het centrale gezichtspunt te pakken. Luther zag de Bijbel als het

levende getuigenis van het Woord van God hier en nu, dat slechts als een persoonlijke aanspraak, als de stem van God tot de mens kan worden verstaan, en slechts in het geloof kan worden aanvaard.

(2) De Bijbel was voor hem dan ook minder een boek dan wel een boodschap, evangelie, dat rond moet gaan. Daarin zag Luther ook verschil tussen het OT en NT. Het Evangelie in zijn oorspronkelijke vorm was i.t.t. de Schrift (= OT) geen geschreven, maar een mondelinge woord. Jezus en zijn leerlingen hebben in hun mondelinge prediking de Schrift willen uitleggen en toepassen. Het geschreven, gedrukte en vertaalde NT staat ten dienste van het gesproken evangeliewoord. Het OT kent een beschrijving van de Messias, in het NT komt Christus persoonlijk en spreekt ons aan. Omdat het OT vooruitziet, moest het getuigenis van de OT-predikers wel schriftelijk vastgelegd worden.

Wat daardoor duidelijk wordt, is dat Luther enerzijds een principieel onderscheid ziet tussen OT en NT: Schrift en Boodschap, anderzijds een nauw verband ziet, omdat de verkondiging van Jezus niets anders wilde dan uitleggen van de oudtestamentische Schrift met zijn beloften.

(3) Vraag je naar de inhoud van de Schrift, dan zegt Luther: 'Er is maar een thema: dat is Christus, dat alle variatie op de achtergrond verdwijnt en het grote licht in het midden alles met de felheid overstraalt en samenbundelt.' Christus is het middelpunt van de cirkel, waaromheen alles zich schaart in concentrische kringen. Dat is het nieuwe in die tijd: dit zo centraal stellen van Christus; het gaat/draait om 'Christus en dien gekruisigd', om 'Christus en diens gerechtigheid'.⁸

⁸ Deze lezing is een samenvatting van het boek van W.J. Kooiman, *Luther en de Bijbel*, Baarn 1977. Zie ook J.P. Boendermaker, Luther als vertaler van de Schrift, *Rondom het Woord* 25/3 (1983), 39-44; J.P. Boendermaker, Luther als uitlegger van de Schrift, *Rondom het Woord* 25/3 (1983), 45-50.